

Met weemoed terugdenken aan Hollandse tijd

Nederlanders heersten maar korte tijd over een deel van Brazilië, maar de koloniale erfenis is nog op veel plekken zichtbaar

STADSMUSEUM
Voormalig Fort Frederik Hendrik

Kieran Kaal in Recife

Het is rustig vanochtend in Fort Frederik Hendrik (1630), een voormalig Nederlands fort dat nu dienstdoet als het Stadsmuseum van Recife, de broeierige havenstad met 3,7 miljoen inwoners aan de noordoostkust van Brazilië. Boven kuieren enkele bezoekers rond tussen zeventiende-eeuwse kanonnen en stenen met Nederlandse inscripties ('Niet sonder Got'; 'Anno 1637').

Beneden, in een gekoeld kamertje aan de met palmbomen beplante binnenplaats, buigt een groep Braziliaanse onderzoekers zich over een grote verzameling archeologisch materiaal. Tabakspijpen, kogels, dobbelstenen, scherven, knopen: alles wordt netjes gecatalogiseerd. De voorwerpen zijn deels afkomstig uit de Nederlandse periode, weet onderzoeksleider Simone Reis (1957). 'Het meeste materiaal is opgegraven in de jaren zeventig. Er is nu pas budget om alles in kaart te brengen.'

De tijdrovende klus zal in de loop van 2014 resulteren in een tentoonstelling over *O Brasil Holandês*, verzekert Reis. 'Het is de rijkste periode uit de geschiedenis van Recife. Het is het eerste waarnaar bezoekers vragen en dus is het belangrijk dat we er meer informatie over bieden.'

Fort Frederik Hendrik – onder Brazilianen beter bekend als het *Forte das Cinco Pontas* – is een historische plek. In 1654 gaven de Nederlanders zich hier na 24 jaar over aan de Portugezen. De Pruisische kolonel Sigismund von Schoppe, een van de

Hollands Recife

In de voetsporen van Maurits

Fort Oranje
Vila Velha / Schoppestad

Olinda

Recife

Synagoge
Fort de Bruijn
Rua do Bom Jesus
Mauritsbrug
Plein van de Republiek
Fort Frederik Hendrik

Brazilië
Recife
Brasilia
Rio de Janeiro

AAN DE BAAI

Plattegrond van Mauritsstad met het Hollandse Fort Frederik Hendrik

vele buitenlandse huurlingen in het leger van de West-Indische Compagnie (WIC), overhandigde symbolisch de sleutel van zijn laatste militaire bolwerk in Recife.

‘Eeuwig zonde,’ zegt Reis’ collega Maria de Lourdes Cordeiro (1981), terwijl ze een stokoude kanonskogel onder de loep neemt in de onderzoeksruimte. Het koloniale bewind van de Portugezen, dat zou standhouden tot de Braziliaanse onafhankelijkheid in 1822, bracht het land weinig goeds, verzucht Cordeiro. ‘Bureaucratie, corruptie, analfabetisme. Wat zou er gebeurd zijn als de Hollanders waren gebleven? Dat is de grote vraag die we ons hier altijd zullen blijven stellen.’

Museumdirecteur Betânia Corrêa de Araújo (1957), een in Nederlands-Brazilië gespecialiseerde architect, plaatst even later een kanttekening bij de nostalgie van haar stadgenoten. ‘De Hollanders hadden over het algemeen een “normaal” koloniaal project. Brazilië werd uitgebuit en er was slavernij.’ Eén man maakte het verschil, meent Araújo. ‘Maurits was een visionair bestuurder. Hij bouwde hier de eerste geplande Braziliaanse stad. En door zijn goede gevoel voor pr liet hij al zijn wapenfeiten vastleggen. Daardoor is zijn periode de best gedocumenteerde uit de koloniale geschiedenis van Brazilië.’

FORTENJAGER

Graaf Maurits, een achterneef van Willem van Oranje, werd in 1604 geboren op slot Dillenburg (Duitsland). In 1636 gaven de Heren Negentien van de WIC hem de opdracht om de suikerproductie in Brazilië te vergroten (zie ‘Maurits de Braziliaan’ op pagina 50). Op eigen initiatief nam de humanistische mecenas een groep kunstenaars en wetenschappers mee om onderzoek te doen in de verre onbekende kolonie.

Dat leverde onder meer het boek *Historia Naturalis Brasiliae* op, met de eerste gedetailleerde beschrijvingen van de inheemse bevolking en de flora en fauna. De schilders Frans Post en Albert Eckhout maakten de eerste natuurgetrouwe afbeeldingen van Brazilië. Een belangrijk deel van hun werk is in Recife te bewonderen in het Instituto Ricardo Brennand (zie ‘Unieke verzameling van excentrieke industrieel’ op pagina 69).

Ook op militair gebied toonde Maurits zich een ambitieus leider. De jonge dertiger veroverde al gauw de Afrikaanse slavenhavens Elmina (in het huidige Ghana, in 1637) en Luanda (Angola, in 1641) om de suikercyclus geheel onder controle te krijgen. Ook wist de gouverneur-generaal vanuit Mauritsstad (nu Recife) zeven van de vijftien Braziliaanse *capitanias* (provincies) in te lijven.

De expansiedrift zie je terug in de restanten van Nederlandse forten langs de duizenden kilometers lange Braziliaanse kust. De Amsterdamse archeoloog Oscar Hefting, directeur van de New Holland Foundation, doet er sinds 2002 onderzoek naar. Met behulp van archieven, luchtfoto’s en veldonderzoek nam hij er al 78 op in zijn digitale *Atlas of Dutch Brazil*, van het Amazonegebied tot iets ten noorden van Rio de Janeiro.

‘Deze Amazone-forten stammen niet uit de tijd van Maurits,’ vertelt Hefting (1961), in een taxi die zich een weg baant door het helse verkeer van Recife. ‘Ze waren van de Zeeuwen die al rond 1585 naar Brazilië voeren voor tabak en brazielhout.’ Als Nederland na 1630 in Brazilië vaste voet aan de grond krijgt – na het kapen van de Spaanse zilvervloot in 1628 kan de WIC zich het koloniale avontuur permitteren – neemt het aantal forten snel toe.

Het is geen sinecure om de resten op te sporen, zegt fortenjager Hefting. ‘Anders dan de Portugezen bouwden Nederlandse ingenieurs forten van opgeworpen aarde, net als in Nederland. Daar was immers nauwelijks natuursteen voorhanden. Bovendien vestigden Nederlanders zich voornamelijk op zeeniveau, op strategische plekken bij riviermondingen. Veel sporen zijn weggespoeld.’

Het tweede goed bewaarde fort van Recife is Fort de Bruijn (*Forte do Brum*, uit 1631). Het werd – net als Fort Frederik Hendrik – na de Nederlandse aftocht in steen herbouwd door de Portugezen. Tegenwoordig fungeert het gave, hagelwitte fort in de vervallen stadshaven als kazerne en museum van het Braziliaanse leger.

Bij de ingang verwelkomt de jonge soldaat Mendonça de bezoekers. Er hangen schilderijen van de *Batalhas dos Guararapes*, de veldslagen in 1648 en 1649 waarin ‘de Hollandse indringers’ een pijnlijke nederlaag lijdten tegen een lokaal guerrillaleger. ‘Voor het eerst vochten de drie Braziliaanse rassen (de blanken, zwarten en indianen) samen. Het was de geboorte van het Braziliaanse vaderland,’ luidt de ronkende tekst bij een schilderij.

Maar gids Mendonça maakt een kanttekening. ‘Eenzijds vind ik het goed dat de Hollanders zijn verdreven. Ik ben een Braziliaanse soldaat. Ander-

FORT DE BRUYN
Het fort werd door de Portugezen herbouwd in steen

zijds waren ze hier wel echt iets aan het opbouwen. Ze hadden nog meer voor Brazilië kunnen betekenen.’

Een kleine kilometer verderop ligt de meest Nederlandse straat in het oude centrum van Recife, de Rua do Bom Jesus (Straat van de Goede Jezus). Dit was van 1636 tot 1654 de Jodenstraat. Archeologische opgravingen in 1999 toonden aan dat hier onder Maurits de eerste synagoge van de Nieuwe Wereld was gehuisvest, de Kahal Zur Israel (Rots van Israël). Op de ruïnes van het gebouw staat nu een Joods cultureel centrum met een museum.

BLOEITIJD

Directeur Tânia Kauffman (1939), een Braziliaanse met Europees-Joodse ouders die in de jaren dertig hun toevlucht zochten in Recife, toont trots de resten van de oorspronkelijke muren van de synagoge, gemaakt van Hollandse bakstenen, en de *mikwe*, een bad voor joodse reinigingsrituelen. ‘De Nederlandse periode was een bloeitijd voor Joden,’ weet Kauffman. ‘Zeker onder Maurits, die een relatieve godsdienstvrijheid invoerde. Hij had de Joden nodig voor de opbouw van zijn kolonie.’

Al voor 1630 kende Pernambuco, de provincie waarvan Recife de hoofdstad is, een omvangrijke Joodse gemeenschap. Deze bestond vooral uit Portugese Joden die door de Inquisitie van het Iberisch Schiereiland waren verjaagd. Als verplicht bekeerde ‘nieuwe christenen’ werd hun aanwezigheid in de Portugese kolonie Brazilië gedoogd.

De Joden controleerden de Pernambucaanse suiker- en slavenhandel, zegt Kauffman. ‘Ze waren belangrijk voor Maurits. Hij stond hun toe om hun christelijke masker te laten vallen. Er waren in Nederlands-Brazilië nog wel pesterijen tegen Joden, maar de synagoge werd gerespecteerd. Dit tot woe-

de van veel Portugese katholieken en Nederlandse protestanten.’

In Nederlands-Brazilië konden Joden beroepen vrij uitoefenen, anders dan in Nederland en de rest van Europa. Ter illustratie van de religieuze tolerantie wordt in het museum verteld over de Jodenwacht. Leden van deze Joodse militie in het WIC-leger konden tegen betaling van 14 stuivers vrijaf nemen tijdens de sabbat.

De Portugese Joden in Brazilië gaven het goede nieuws door aan land- en geloofsgenoten in Amsterdam. Daarop reisden velen Maurits achterna. Joden vormden 15 tot 25 procent van de bevolking van Recife, dat destijds zes- tot achttuizend inwoners telde. ‘Joden waren de *brains* van de kolonie,’ stelt Kauffman. ‘Ze werkten als bankier, dokter, ingenieur en tolk.’ Dat laatste was te danken aan hun Nederlands-Portugese tweetaligheid.

Toen Maurits in 1644 vertrok, brokkelde de godsdienstvrijheid langzaam af. Na de Portugese machtsovername in 1654 was het gedaan met de vrijheid van Joden. Ze kregen drie maanden om hun bezittingen te verkopen en Brazilië te verlaten (zie ‘Hoe de Joden in Nieuw-Amsterdam belandden’ op deze pagina).

Even verderop in de sfeervolle Rua do Bom Jesus herinneren ook de smalle, hoge en vrolijk gekleurde herenhuizen aan de Nederlandse tijd. ‘De funderingen stammen nog uit die periode,’ vertelt Daniel Breda (1983), een Braziliaanse historicus die de Nederlandse plekje in Recife op zijn duimpje kent. ‘Maar alles wat je boven de grond ziet, is later herbouwd door Portugezen en Brazilianen.’

Iets voorbij de Ambassade van de Reuzenpoppen – een eerbetoon aan het carnaval van Recife, een van de grootste van Brazilië – staat een oranje pand, nummer 143. ‘Dit is de uitzondering op wat

Hoe de Joden in Nieuw-Amsterdam belandden

Een groep van 23 Joden begint in 1654 aan een dramatische tocht, na het gedwongen vertrek uit Brazilië. Hun schip zet koers naar Amsterdam, maar drijft door een sterke oceaanstroom af naar de Caraïben. Daar wordt het geënterd door Spanjaarden, die dreigen met uitlevering aan de Inquisitie. De Spanjaarden worden op hun beurt overmeesterd door een Frans schip. De Fransen brengen de Joden naar Nieuw-Amsterdam, het latere New York. Daar kopen de 23 zich vrij en zetten ze de eerste synagoge van Noord-Amerika op.

OVERBLIJFSELEN
In het Joodse centrum zijn de fundamenten van de synagoge nog te zien

ik net zei. Kijk, je kunt de Hollandse bakstenen nog zien.' Even verderop is een kunstgalerie gevestigd. Binnen is onder een glazen plaat een oorspronkelijke Nederlandse dijk te zien.

Recife wordt door de vele bruggen en kanalen ook wel het 'Venetië van Brazilië' genoemd. Ook dat is een Nederlandse erfenis. Dat blijkt uit de Mauritsbrug, die het oude centrum verbindt met het vroegere Mauritsstad (tegenwoordig ook onderdeel van Recife) op het Antônio Vaz-eiland. De houten brug uit 1640, de eerste van Brazilië, is vervangen door een van beton.

Mauritsstad is volgens Breda 'het meest Hollandse stuk van de stad'. 'Toen de Nederlanders in 1630 aankwamen, telde het oude centrum al twee, drie straten. Maar dit stadsdeel is vanaf nul door Maurits opgebouwd,' verzekert de historicus voor een blauw huis, waar de graaf na aankomst even woonde. Het huis fungeerde tevens als 'eerste sterrenwacht van de Amerika's' en als weerstation, meldt een bordje op de muur.

Een paar honderd meter verderop ligt het Plein

van de Republiek. Hier liet de gouverneur-generaal zijn regeringspaleis Vrijburg bouwen, op de oever van de rivier de Beberibe. Er is niets van over. Van zijn botanische tuin en dierentuin met jaguars, neusbieren en miereneters evenmin. De enige herinnering aan de Hollandse tijd is een standbeeldje van Maurits. 'Een geschenk van de Duitse regering', staat er op het plakkaat.

Breda zucht. 'We geven in Recife hoog op van de Hollandse tijd. Maar er wordt weinig geïnvesteerd in historisch onderzoek. Terwijl er nog veel archeologische schatten in de bodem moeten liggen.'

Het ophemelen van een ver verleden is volgens de nuchtere Braziliaan een vorm van gemakzucht. 'Brazilië heeft zijn hedendaagse kwalen toch echt aan zichzelf te wijten. Maar het is makkelijker om de Portugezen overal de schuld van te geven.'

ZEVEN HEUVELS

Zusterstad Olinda steekt hoog boven Recife uit. Hier heerst beduidend minder enthousiasme over de Nederlandse nalatenschap. De over zeven heuvels gedrapeerde kerkenstad is ouder dan Recife en werd in 1631 in brand gestoken door de Nederlanders. Olinda (De Schone) is met zijn steile, bochtige straatjes vormgegeven als een Portugese stad. De koloniale bezetters uit de Lage Landen voelden zich er niet thuis na de verovering in 1630. Ze besloten daarom Recife (Rif) uit te bouwen – tot dan een piepkleine nederzetting op zeeniveau, die veel gemakkelijker te verdedigen was dankzij een groot rif pal voor de kust.

Tegenwoordig is Olinda in zijn oude barokluister hersteld. De stad staat op de Unesco-werelderfgoedlijst. Maar de bewoners zijn de 'schandelijke Hollandse aanval op vaderland en religie' niet vergeten, getuige een woedende tekst op een kerk op het centrale plein Alto da Sé. 'Wat jullie in Olinda deden, kon echt niet,' zegt de Braziliaanse ambtenaar Edson Lima verwijtend. 'Al die prachtige kerken afbranden, een calvinistische wraakactie. Maurits had dat nooit goedgekeurd. Jammer dat hij pas in 1637 in Brazilië arriveerde.'

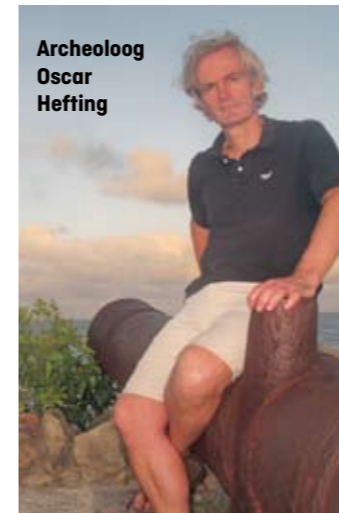
Veertig kilometer ten noorden van Olinda drukten de Nederlanders ook een flinke stempel op de geschiedenis van het Ilha de Itamaracá, het eiland dat vanwege zijn natuurlijke haven, suikerplantages en vruchtenteelt van groot strategisch belang was voor de continu met voedseltekorten en ziekten als scheurbuik kampende Nederlanders. Het WIC-leger deed er tot 1634 over om het te veroveren. De Portugezen verdedigden zich zoals gewoonlijk vanuit een hooggelegen nederzetting, Vila Velha, het latere Schoppestad.

In het landerige dorp is weinig terug te zien van de Nederlandse aanwezigheid. De inwoners vinden sporadisch nog een Hollandse kleipijp in het zand rond een zestiende-eeuwse kerkje. Een dorpeling houdt er thuis een archeologisch museumpje op na, maar is helaas niet aanwezig.

Schoppestad bleef het trieste lot van Olinda bespaard, maar de Nederlanders bouwden wel weer

KASTEELMUSEUM
Instituto Ricardo Brennand heeft een grote collectie Hollandse kunst

Archeoloog Oscar Hefting

'Plots vielen alle stukjes op hun plek'

'Rond Kerst 2002 begon ik het Spaans benaamd te krijgen,' zegt archeoloog Oscar Hefting over het onderzoek dat hij toen deed in Fort Oranje op Ilha de Itamaracá. 'Koningin Beatrix zou op 23 maart 2003 op bezoek komen en ik had nog geen bewijs gevonden voor mijn stelling dat er een Nederlands fort verborgen lag onder het steenfort van de Portugezen.' Terwijl Braziliaanse archeologen geloofden dat het Nederlandse fort was vernietigd, kon Hefting dankzij een archeologische doorbraak uiteindelijk toch bewijzen

dat de oude structuur inderdaad nog deels intact was. 'Eerst zochten we in de randen van het Portugese fort naar resten van de Nederlandse wallen. Maar op een dag ontdekten we de resten van de Hollandse waterput in het midden van het Portugese fort. Toen pas besefte ik dat het Nederlandse fort kleiner was geweest. Daarna vielen alle puzzelstukjes op hun plek. We vonden de Nederlandse poort, de kruithamer en de wallen.' Het is belangrijk om de forten te lokaliseren, vindt het lid van de Commissie Overzeese

Vestingwerken van de Stichting Menno van Coehoorn. 'Bekend is dat Nederlanders van de zestiende tot de negentiende eeuw minimaal vijfhonderd forten hebben gebouwd in het buitenland. Ze zijn een typisch exportproduct dat de Nederlanders over de hele wereld hebben neergezet om hun handelspositie te versterken. Door de forten in kaart te brengen, creëren we kennis over het gedeelde verleden met andere landen. Zo kunnen vroegere militaire objecten bijdragen aan vriendschappelijke banden voor de toekomst.'

een eigen steunpunt op zeeniveau, Fort Oranje. Via het Pad van de Hollanders (*Trilha dos Holandeses*) en onder de zinderende tropenzon is het fort aan de monding van het Santa Cruz-kanaal te bereiken. De ligging is schitterend. De toeristische trekpleister ligt ingeklemd tussen een hagelwit palmstrand, een opvangcentrum voor bedreigde zeekeoien en het luxueuze Oranjehotel, waar toen nog koningin Beatrix in 2003 verbleef tijdens een staatsbezoek.

Binnen lezen in zwemkieren gehulde Braziliaanse bezoekers dat Fort Oranje feitelijk bestaat uit twee forten. Archeoloog Hefting ontdekte hier in 2002 dat de Portugezen hun latere stenen fort tegen een kleiner Nederlands zandfort hadden aangebouwd (zie 'Plots vielen alle puzzelstukjes op hun plek' op deze pagina). Het dubbelfort is nu een boeiend museum met een schat aan informatie over Nederlands-Brazilië.

Enige smet is de vieze, krakkemikkige buitenmuur, die dringend restauratie behoeft. Lokale autoriteiten steggelen al jaren over de financiering. 'Het duurt veel te lang,' klaagt Bento Minervino de Araújo (1946) in zijn tegenover het fort gelegen Bar Aconchegante (Gezellige Bar). 'Braziliaanse politici investeren liever in hun eigen broekzak. Hadden we onze Maurício hier nog maar.'

BESTE BURGEMEESTER

Terug in Recife vertelt een van de grootste Mauritskenners, architect José Luiz Mota Menezes (1936), over het gedeelde Nederlands-Braziliaanse verleden. Menezes was in 2004 voorzitter van een feestcomité ter ere van de vierhonderdste geboortedag van Maurits. Eerder voorspelde hij na analyse van oude kaarten de exacte locatie van de genoemde synagoge. Zijn indrukwekkende privébibliotheek (10.900 boeken) bevat veel atlanten en kunstwer-

ken van Nederlands-Brazilië. 'Het bijzondere was dat de WIC een man van het kaliber van Maurits naar Brazilië stuurde. Iedereen was hier gewend aan dikwijls analfabete Portugese bestuurders. Maurits was een geleerd man, een veelzijdig leider. En hij was zelf ook dol op Brazilië.'

Het klikte tussen 'de Braziliaan' (Maurits' bijnaam) en de lokale bevolking. 'Hij benaderde hen niet als vijand maar als burgers. Hij bevorderde vrijhandel en er ontstond voor het eerst een middenklasse. Maurits was een natiebouwer.'

Onder zijn leiding bloeide de lokale suikerindustrie op. Na jaren van oorlog heerste er tussen 1637 en 1644 vrede in Nederlands-Brazilië. Het terugroepen van de gouverneur-generaal, die in de ogen van de Heren Negentien in de kolonie te hoge kosten maakte, was een typisch geval van 'goedkoop is duurkoop', meent Menezes. 'De Joodse gemeenschap bood de WIC 12.000 gulden om hem te laten blijven. Hadden ze beter kunnen accepteren. Door het vertrek van Maurits ontstonden veel conflicten en dat was slecht voor de suikeropbrengsten.'

Als de WIC hem in 1647 vraagt terug te keren naar Brazilië, weigert de gekrenkte graaf. Na de rampzalige veldslagen in Guararapes is het begin van de Eerste Engels-Nederlandse oorlog (1652-1654) uiteindelijk de doodsteek voor de kolonie.

Ter compensatie van het verlies dwingt Nederland bij de Vrede van Den Haag (1661) wel nog 63 ton goud en handelsvoordelen af bij de Portugezen. Maurits was naar Duitsland vertrokken om stadhouder te worden van Kleef, vlak over de grens bij Nijmegen.

Menezes lijkt er nog steeds kapot van. 'We zullen hem nooit vergeten. Hij is de beste burgemeester die Recife ooit heeft gehad.' ■

Unieke verzameling van excentrieke industrieel

Aan de rand van Recife ligt het Instituto Ricardo Brennand, een sierlijk park vol fonteinen, beelden en een museum dat is ontworpen als een sprookjesachtig kasteel.

De excentrieke Braziliaanse industrieel Ricardo Brennand (1927) toont hier de grootste particuliere verzameling van kunst uit Nederlands-Brazilië. Naast schilderijen van Frans Post en wandtapijten van werken van Albert Eckhout zijn er boeken, kaarten en munten uit de Nederlandse tijd te zien. Toenmalig koningin Beatrix en het kroonprinselijk paar Willem-Alexander en Máxima verrichtten in 2003 de officiële opening van de Frans Post-vleugel.